

**KORXONALARNI RIVOJLANTIRISH TIZIMIDA XARAJATLARNI
BOSHQARISHNING ROLI VA O'RNI**

*Xoliqulov Anvar Nematovich – SamISI “Iqtisodiy tahlil va statistika” kafedrası
mudiri, i.f.n., professor*

Korxonalarni rivojlantirish tizimida xarajatlarni boshqarishning roli va o'rni

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi asosiy bo'g'in bu korxona hisoblanadi. Bu bozor uchun zarur mahsulotlarni ishlab chiqaradigan va bozor munosabatlarini tartibga solishda va bozor segmentlarini to'ldirishda asosiy rol o'ynaydigan turli xil xizmatlarni taqdim etadigan korxona.

Barkamol va barkamol rahbar mavjud raqobatning og'ir sharoitlarida zamonaviy bozor talablariga javob beradigan va talabga javob beradigan mahsulotlar ishlab chiqarishni eng to'g'ri tashkil etadigan rahbar bo'lishini biladi. Zamonaviy bozor munosabatlari - bu ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va mehnat unumdorligini oshirish istagi.

Bozor iqtisodiyotining zamonaviy sharoitida to'liq iqtisodiy va moliyaviy mustaqillikka ega bo'lgan korxonani boshqarish xarajatlarni boshqarish, dinamik qarorlar qabul qilish va g'oyalarning harakatchanligini ta'minlashda ulkan mas'uliyat, vakolat va strategik harakatlarni talab qiladigan murakkab, mehnat talab qiladigan jarayondir. Iqtisodiy mustaqillik korxonaning tashkiliy shaklini, uning faoliyat turini va biznes sheriklarini tanlashni mustaqil ravishda ta'minlaydi.

Moliyaviy mustaqillikka ega bo'lgan korxona o'zining moliyaviy strategiyasini ishlab chiqadi, narx siyosatini ishlab chiqadi, ya'ni o'zini o'zi moliyalashtirish uchun barcha zarur tadbirlarni amalga oshiradi.

Mulkchilik shaklidagi har qanday korxonalar uchun ma'lum vaqt ichida xarajatlar va daromadlar dinamikasini aks ettiruvchi moliyaviy natijalar hisobini yuritish kerak. Biroq, ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini iqtisodiy tahlil qilmasdan va ishlab chiqarish strategiyasini baholamasdan, korxonaning joriy moliyaviy holatini va uning rivojlanish istiqbollari aniqlash mumkin bo'lmaydi.

Zamonaviy tashkilotlarda ushbu muammolarning echimi menejment tahlili tizimida amalga oshirilishi mumkin - bu tashkilot tarkibiy bo'linmalarining o'tgan va kelajakdagi biznes natijalarini qiyosiy tahlil qilish asosida tuzilgan.

Boshqaruv tahlilini amalga oshirish uchun turli usul va ilmiy ishlanmalardan foydalanish mumkin. Axborot texnologiyalari joriy etilishi bilan korxonaning

moliyaviy-iqtisodiy faoliyatini tahlil qilish, uning moliyaviy holatini baholash va potentsial zaxiralarini aniqlash mumkin bo'lgan tizimlardan keng foydalanilmoqda.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda har qanday mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida har qanday korxona ma'lum turlarga bo'lingan bir qator xarajatlarni o'z zimmasiga oladi.

Kompaniya ishlab chiqarish jarayonida quyidagi xarajatlar bilan bog'liq juda murakkab xarajatlarni amalga oshiradi:

- 1) asosiy vositalardan foydalanish;
- 2) xom ashyo sotib olish bilan;
- 3) yarim tayyor mahsulotni sotib olish bilan;
- 4) xodimlarga haq to'lash bilan;
- 5) yoqilg'i, energiya va boshqa xarajatlar bilan.

Har bir korxona o'z faoliyatini normal rivojlanishi uchun va yuqoridagi barcha xarajatlarni amalga oshirish imkoniyati uchun xarajatlarni boshqarish va ularni boshqarish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

Xarajatlarni boshqarish sohasidagi tahliliy ishlar samarali va moliyaviy-iqtisodiy qarorlar sifatli bo'lishi uchun quyidagi guruhlar uchun xarajatlarni hisobga olishni to'g'ri tashkil etish kerak:

- 1) belgilangan xarajatlar;
- 2) o'zgaruvchan xarajatlar.

Xarajatlarni sobit va o'zgaruvchanlarga bo'lish moliya menejeriga quyidagi imkoniyatlarni beradi:

- 1) xarajatlarni qoplash muddatini belgilaydi;
- 2) korxonaning moliyaviy ishonchliligini aniqlash;
- 3) korxona foydasining maqbul miqdorini hisoblash.

Asossiz va nazoratsiz narxlarning oshishi Rossiyaning aksariyat korxonalarining eng dolzarb muammolaridan biridir. Bugungi kunda korxona menejmenti oldida turgan eng muhim vazifa ishlab chiqarish xarajatlarini samarali boshqarishdir. Hozirgi vaqtda xarajatlarni hisobga olish bo'yicha tarmoq qoidalari, rejalashtirish va xarajatlarni tahlil qilish bo'yicha darsliklar mavjud. Shu bilan birga, ushbu sohada to'plangan potentsialdan foydalanishda asosiy to'siq mahsulot tannarxini hisoblashning jiddiy murakkabligi va natijada kerakli ma'lumotlarni olish samaradorligining pastligi hisobga olinishi kerak. Bu o'zgaruvchan bozor sharoitida yuqori narxlar dinamikasi sharoitida tez va maqbul qarorlarni qabul qilish imkoniyatini sezilarli darajada cheklaydi.

Bozor menejmenti tamoyillariga o'tish davrida Rossiya iqtisodiyoti mahsulot raqobatbardoshligi muammosining asosiy mezonlarini belgilaydi. Mahsulot

raqobatdosh bo'lishi uchun u yuqori sifatga javob berishi kerak va shu bilan birga uning narxi past darajada bo'lishi kerak. Bu raqobatbardoshlikning muhim shartidir. Narx siyosatiga asoslangan narx siyosati asosida ishlaydigan korxonalar bozor sharoitlari dinamikasiga bardosh berolmaydilar.

Korxonalarning xorijiy tajribasi, biznes amaliyoti xarajatlarni doimiy tahlil qilish, harajatlar bilan kunlik ishlash asosida, ularni kamaytirish maqsadida amalga oshiriladi, bu esa bozor pozitsiyalarining barqarorligiga hissa qo'shadi degan xulosaga olib keladi. Shiddatli raqobat sharoitida xarajatlarni boshqarish mexanizmini yaratish kerak. Ushbu muammoni hal qilish uchun ilmiy faoliyatni va ishlab chiqarish jarayonida xarajatlarni shakllantirish jarayoniga maqsadli ta'sirni turli usullarini izlash zarur. Biroq, tartibga solinadigan vaziyatni baholash va boshqarish va xarajatlarni optimallashtirishga tuzatuvchi ta'sirni tanlash sohasida, ishlab chiqarish jarayonida xarajatlarni hisobga olish tizimini yaratishda aniq fikrlar va qarorlar mavjud emas.

Ishlab chiqarish jarayonida tannarxni shakllantirish jarayoniga ta'sir ko'rsatadigan eng samarali usullardan biri moliyaviy javobgarlik markazlarini tashkil etish asosida korxonaning xarajatlari va foydalarini boshqarishdir.

Moliyaviy javobgarlik markazi (CFD) - bu tarkibiy bo'linma yoki bo'linmalar guruhi bo'lib, u foydani optimallashtirish, rentabellikka to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilish usullarini qidirish, belgilangan chegaralar ichida xarajatlar darajasini nazorat qilish, shuningdek xarajatlarni kamaytirish usullarini izlashning asosiy vazifalarini belgilaydi.

CFD boshqaruv tizimining maqsadi korxonaning turli qismlarini eng samarali boshqarishdir. Ushbu boshqaruv har bir javobgarlik markazi uchun faoliyat natijalari to'g'risidagi umumlashtirilgan ma'lumotlar asosida amalga oshiriladi. Har bir javobgarlik markazida olingan ma'lumotlarni tahlil qilish natijasida kelib chiqadigan barcha og'ishlar ma'lum bir rahbarga tegishli bo'ladi.

Moliyaviy javobgarlik markazi faqat uning rahbarlari ta'sir qilishi mumkin bo'lgan xarajatlar uchun javobgardir. Shunday qilib, korxonani boshqarish paytida keyingi natijalar ijobiy baho berish uchun Markaziy Federal okrugni to'g'ri aniqlash kerak. Tanlangan har bir CFD uchun faqat rahbar tomonidan ajratilgan vakolatga bog'liq bo'lgan iqtisodiy faoliyat natijalari va xarajatlari to'g'risidagi hisobotni yuritish kerak. Buxgalteriya tizimi har bir CFD, har bir biznes bitimi faoliyatini aks ettirishi shart.

Barcha CFDlarning kombinatsiyasi korxonaning moliyaviy tuzilishidir. Boshqaruv hisobi ob'ekti sifatida faoliyat ko'rsatadigan korxonaning tarkibiy bo'linmalari orasida daromadlar va xarajatlar, muayyan moliyaviy natijalar uchun javobgar bo'lgan CFD taqsimlanadi va hokazo. To'g'ri tuzilgan moliyaviy tuzilma

foйда olishning asosiy jihatlarini hisobga olish va hisobga olishga imkon beradi. xarajatlar va daromadlarni hisobga olish.

Markaziy Federal okrugni boshqarish tizimini to'g'ri va izchil shakllantirish va oxir-oqibat korxonada ushbu sxemaning samarali ishlashiga erishish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak.

1) korxonaning iqtisodiy faoliyatining asosiy yo'nalishini, uning tashkiliy tuzilmasi turini aniqlaydi;

2) korxonaning ishlab chiqarish faoliyatini tahlil qilish va ishlab chiqarish jarayoni texnologiyasi uchun mas'ul bo'lgan markazlarni aniqlash;

3) korxonaning xarajatlari, daromadlari va foydalarini tahlil qilish;

4) Markaziy Federal okrugni ajratib ko'rsatish, ularning holati va o'zaro ishlash qoidalarini belgilash;

5) har bir CFD uchun hisobotlarning ro'yxati va Markaziy Federal okrugning samaradorligini baholash uchun ko'rsatmalar belgilash;

6) Markaziy Federal okrugning huquq va majburiyatlarini, ularning ichki holatini belgilaydi.

O'z vazifalari va funktsiyalariga qarab CFD asosiy va yordamchi bo'linadi. Asosiy CFDlar mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish va xizmatlarni ko'rsatishda bevosita ishtirok etadilar, ularning xarajatlari ishlab chiqarish (ish, xizmatlar) tannarxiga to'g'ridan-to'g'ri kiritiladi. CFD-larni qo'llab-quvvatlash asosiy javobgarlik markazlariga xizmat qiladi, ularning xarajatlari asosiy markazlarga taqsimlanadi va shundan keyingina asosiy markazlarning umumiy qiymati ishlab chiqarish, ish, xizmatlar tannarxiga kiritiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. «O'zbekiston — 2030» strategiyasi to'g'risida. –Toshkent. 12.09.2023 yil.
2. Sh.M. Mirziyoev. Tanqidiy taxlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-xar bir raxbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. -Toshkent: O'zbekiston, 2022. -104 b.
3. Pardayev M.Q., Xoliqulov A.N., Oltaev Sh.S. Makroiqtisodiy tahlil va prognozlashtirish. O'quv-uslubiy qo'llanma, Samarqand. SamISI, 2022, 84 bet.
4. Pardayeva M.Q., Xoliqulov A.N., Jumayeva G.J. Investitsion loyihalar tahlili. O'quv qo'llanma. T.: “Innovation rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2022. – 250 bet

5. Pardayev M.Q., Xoliqulov A.N., Yahyoev T.I. Moliyaviy va iqtisodiy ma'lumotlarni tahlil qilish. O'quv-qo'llanma, Samarqand.: Fan bulog'i nashriyoti uyi, 2022, 138 bet.
6. Xoliqulov A.N., Usmanova D.Q., Raximov X.A. Korxonalarni raqobatbardoshligini baholash. O'quv qo'llanma. Samarqand.: "Turon nashr" nashriyoti, 2021. – 212-bet.
7. Xoliqulov A.N. Birlashish va qo'shib olish. O'quv qo'llanma Samarqand.: Fan bulog'i nashriyoti uyi, 2022, 216 bet
8. Xoliqulov A.N., Usmanova D.Q., A.O.Qarshiyev. Tarmoqlar sohasini tartibga solish va raqobat. O'quv qo'llanma. Samarqand.: Fan bulog'i nashriyoti uyi, 2022, 174 bet
9. Xoliqulov A.N. Iqtisodiy tahlil va audit. O'quv qo'llanma Samarqand.: Fan bulog'i nashriyoti uyi, 2023, 209 bet